

GEDIMINAS MESONIS

Mykolo Romerio universitetas

KONSTITUCIJOS HERMENEUTIKA: TEISĖS IR FILOSOFIJOS SINTEZĖ

The hermeneutic of Constitution: Unity of law and philosophy

SUMMARY

This article contains an analysis of the legal and philosophical aspects of the Constitution. It shows that precisely the features of (a) *integrality* and (b) *exceptional juridical power* allow one to understand the Constitution as a legal and philosophical document. The Constitution's integrality feature, entrenched in legal form, determines its hermeneutical nature. The Constitution's exceptional (supreme) juridical power feature determines the existence of a strictly definite hierarchy of legal norms, as well as the need for a unanimous interpretation of the Constitution.

Because of the features of the Constitution, the hermeneutics of the Constitution is a complicated and permanent process. The hermeneutical task of Constitution's content is solved by a single interpreter. In his disposition is all hermeneutical methodology. Next to the legal methods, a philosophical method becomes meaningful because it unveils word-view attitudes of the interpreter, as well as an attitude not only to separate *expressis verbis* provisions of Constitution, but also the completeness of the Constitution.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojami konstitucijos, šio išskirtinio teisės akto a) *integralumo* ir b) *išskirtinės juridinės* galios bruožų teisiniai ir filosofiniai aspektai. Parodoma, jog būtent šie konstitucijos požymiai sudaro prielaidas konstituciją suvokti kaip teisinį ir kaip filosofinį dokumentą. Straipsnyje konstatuojama, jog teisine forma įtvirtintas konstitucijos sistemiškumo bruožas nulemia jos hermeneutinę prigimtį. Konstitucijos išskirtinės (aukščiausios) juridinės galios bruožas determinuoja griežtai apibrėžtos teisės normų hierarchijos egzistavimą bei vieningos konstitucijos interpretacijos poreikio atsiradimą.

Parodoma, kad konstitucijos hermeneutika – sudėtingas ir permanentinis procesas, nulemtas konstitucijos bruožų. Konstitucijos turinio, kaip hermeneutinio uždavinio, problemą sprendžia bet kuris

RAKTAŽODŽIAI: Konstitucija, konstitucijos požymiai, teisė, hermeneutika, filosofija.

KEY WORDS: Constitution, features of Constitution, hermeneutics, law, philosophy.

interpretuotojas. Būtent jo dispozicijoje yra visa hermeneutinė metodologija. Straipsnyje konstatuojama, kad filosofinis metodas, šalia teisinių, tampa reikšmingu, nes taikant jį, reflektuojama vertybinės, pasaulėžiūrinės interpretatoriaus nuostatos, požiūris ne tik į atskiras konstitucijos *expressis verbis* nuostatas, bei konstituciją kaip visumą.

IVADAS

Konstitucija kiekvienoje valstybėje yra ypatingas teisės aktas – išskirtinis dokumentas. Ši teisinė tikrovė egzistuoja kaip suvereno – tautos – valia, kuri ir suteikė konstitucijai išskirtinę padėtį teisės sistemoje.

Nuolat sprendžiant teisės aktų teisėtumo problemas būtent konstitucija yra „vienintelis teisės aktas, kurio teisėtumas teisės sistemoje (išskirta G. M.) negali būti ginčijamas“.¹ Bet ar tai reiškia, kad kiekvienas iš mūsų gali turėti savitą konstitucijos viziją ir būtent ją taikyti teisinių santykių praktikoje? Akivaizdu, kad tokios veiklos rezultatas būtų teisinis chaosas. Doktrinoje gali ir turi egzistuoti sampratų apie konstitucijos turinį įvairovė, tačiau logiškai yra pagrįsta ir tai, kad negali būti daug teisinės pasekmės lemiančių konstitucijos turinio sampratų. Dėl konstitucijos svarbos teisės sistemai egzistuoja logiškai pagrįstas poreikis turėti vienareikšmią, teisinę pasek-

mes užtikrinanti, jos interpretacinę turinį. Teisinių pasekmių aspektu, tik vienareikšmis konstitucijos turinys gali būti teisėtumo matas, kuris realiai gali užtikrinti konstitucijos viršenybės principą. Kitaip tariant, „interpretacija – tai būdas sumažinti spragą tarp konstitucijos teksto ir įstatymo.“²

Konstitucijos „vienišumas“ teisės sistemoje (nes nėra teisės akto, galinčio prilygti jai savo juridine galia) formuluoja rimtus hermeneutinius iššūkius, kuriuos tenka spręsti jos interpretuotojui. „Konstitucija – ypatinga teisė. Tokie jos ypatumai lemia ir jos interpretavimo sudėtingumą.“³ Todėl doktrinoje nuolat diskutuojama dėl konstitucijos hermeneutinės prigimties, hermeneutinių metodų bei jų taikymo ir pasiektų rezultatų turinio objektyvumo. Konstitucijos hermeneutikos rezultato turinio klausimai yra nuolatiniai teisės, filosofijos, politikos, socialinių ar humanitarinių mokslų objektai.

HERMENEUTINĖ PRIGIMTIS: KONSTITUCIJA YRA AUKŠČIAUSIOS JURIDINĖS GALIOS IR VIENTISAS TEISĖS AKTAS

Kodėl konstitucija yra permanentinė hermeneutinė problema? Vienas ryškiausių konstitucijos hermeneutinės prigimties šaltinių yra jos išskirtinė juridinė galia. Lietuvos Respublikos 1992 m. Konstitucijos 7 straipsnyje imperatyviai nustatyta, kad „negalioja joks įstatymas

ar kitas aktas priešingas Konstitucijai“. Šie lakoniški straipsnio žodžiai padeda išvengti nevaisingų scholastinių diskusijų dėl Konstitucijos padėties, nenuginčijamai įtvirtinamas teisės sistemos normų hierarchinis pobūdis. Vadinasi, konstitucijos viršenybės principas – tai

ne tik filosofiskai išreikštas pageidavimas, kad teisės aktas neprieštarautų tiesiogiai konstitucijai, bet ir objektyvus reikalavimas, kad teisės aktas atitiktų konstitucijos nustatytą teisės aktų hierarchinę struktūrą. H. Kelsenas visai pagrįstai teigia, kad „bendruomenę gali konstituoti tik viena tvarka“ kuri privalo būti „centralizuota“.⁴ Neabejotina, kad aukščiausios juridinės galios akto egzistavimas struktūrizuoja teisės sistemą, be kurios evoliucinė sociumo raida taptų negalima, tačiau ką visa tai reiškia konstitucijos hermeneutinėje užduotyje? Ką norėjo pasakyti A. Sweetas pastebėdamas, jog konstitucija, nustatydama teisės normų hierarchiją, tuo pačiu nulėmė ir konstitucijos interpretacijos sąlygas ir kryptį?⁵

Būdama aukščiausios juridinės galios, konstitucija tampa visos teisės sistemos *teisėtumo navigaciniu kelrodžiu*, tačiau, paradoksalu, hermeneutiniame procese ji yra ir lieka vieniša. E. Jarašiūnas argumentuoja, kad „konstitucija traktuotina kaip tobula teisė“, nes „kitaip suvokiama konstitucija negali būti teisiškumo tikrinimo matu nei visą teisės sistemą jungiančia teisės dalimi“.⁶ Konstitucijos teisinės galios išskirtinumas įpareigoja bet kurį subjektą hermeneutiniame procese suvokti konstituciją kaip išbaigtą dokumentą, kurios turinys glūdi joje pačioje, o ne žemesnės juridinės galios teisės aktuose. Taigi pastangos suvokti konstituciją per žemesnės galios teisės aktų turinį būtų jos viršenybės principo paneigimas bei tikrojo jos turinio, o tuo pačiu ir jos ginamų vertybių, iškraipymas.

Konstitucijos vientisumo pobūdis taip pat yra jos turinyje įtvirtinta teisinė realybė. Vienu šalių, kaip ir Lietuvos, konstitucijose šis požymis yra įtvirtintas *expressis verbis* forma, kitų valstybių konstitucijose vientisumo požymis, oficialaus konstitucijos interpretatoriaus valia, yra suvoktas kaip neišvengiama tikrovė, kylanti iš konstitucijoje nurodytų normų ir principų visumos. Tad ką reiškia konstitucijos „vientisumas“ konstitucijos turinio suvokimo ir jos interpretavimo procese?

Visų pirma tai reiškia, kad ši dokumentą sudaro apibrėžtas *expressis verbis* normų skaičius. O ši aplinkybė lemia kitą realiją, tai, kad kiekvienos šalies teisės sistemoje aukščiausios juridinės galios normų skaičius (*expressis verbis* forma) taip pat yra baigtinis. Todėl konstitucijos hermeneutiniame procese jos turinys turi atsiskleisti tik per tas *expressis verbis* normas, kurios yra konkrečioje konstitucijoje. Akivaizdu, kad JAV ir, tarkim, Vokietijos ar Latvijos Konstitucijų skirtingos *expressis verbis* apimties galbūt formuluoja skirtingo sudėtingumo užduotis jų hermeneutikai, tačiau net ir minėtoms konstitucijoms būdingas conceptualus bendrumas. Kiekviena jų savo šalyje yra *fundamentali* (ital.) galios teisės aktai, o tai reiškia, kad jos visos sprendžia tapačias teisės sistemos struktūrizavimo bei teisėtumo užtikrinimo funkcijas.

Paminėti konstitucijos bruožai – a) apibrėžtas normų skaičius, b) jų konsolidavimas į vieningą aktą, bei c) šiam teisės aktui suteikimas didžiausios juridinės galios leidžia pastebėti kitą akivaizdų, bet reikšmingą, požymį –

visų konstitucijoje esančių normų lygiavertę juridinę galią. Lygiavertė konstitucinių normų juridinė galia nepalieka interpretuotojui alternatyvų ir kuria situaciją, kurioje yra jau ne pageidautina, o privaloma pripažinti skirtingų normų saugomų vertybių juridinį lygiavertiškumą. Problemos suvokimui išnagrinėjime paprastą pavyzdį. Lietuvos Konstitucijos 25 str. yra įtvirtinta žmogaus teisė turėti įsitikinimus ir juos laisvai reikšti. Jei Konstitucijos nesuvoktume kaip vientiso teisės akto, tuomet neprivalėtume matyti ir šio straipsnio loginių sąsajų su kitomis normomis. Loginių sąsajų neigimas reikštų, jog minėtas 25 str. įtvirtina absoliučią saviraiškos laisvę, kurios bet koks ribojimas būtų negalimas – antikonstitucinis, tačiau taip nėra, nes net greta esantis Konstitucijos 22 str. yra tiek pat imperatyvus ir nedviprasmiškas teigdamas, kad žmogaus privatus gyvenimas neliečiamas. Tad kaip yra iš tikrųjų, kuri – saviraiškos laisvė (25 str.) ar privatumo neliečiamumas (22 str.) yra didesnė vertybė?

Vienoda minėtų normų juridinė galia – jos abi yra konstitucinės, formuluoja hermeneutinę užduotį – nepaneigti nė vienos iš jų saugomų vertybių. Neabejotina, kad egzistuoja loginis ryšys tarp atskirų konstitucijos normų, kuris turi įtakos kiekvienos iš jų turinio suvokimui.

Tos sąsajos tarp normų brėžia kiekvienos iš jų suvokimo, o tuo pačiu, visuomeninių santykių reguliavimo ribas. Tokioje ir panašiose situacijose nėra logiškai pagrįstos alternatyvos suvokimui, to, jog „Konstitucijos, kaip teisinės tikrovės, negalima vertinti vien kaip jos tekstinės formos, negalima Konstitucijos suvokti tik kaip eksplicitinių nuostatų visumos.“⁷

Žmogaus teises ir laisves, valstybės valdymo formą bei kitus aspektus reguliuojančios konstitucinės normos, be interpretacijos gali atrodyti deklaratyvios, stokojančios juridinio tikslumo, gal net prieštaraujančios viena kitai. Todėl T. Birmontienė konstatuoja, kad nepriklausomai nuo to, ar tai yra naujos, ar senos kartos konstitucija, egzistuoja „nuolatinis poreikis ją interpretuoti“.⁸ O kadangi „<...> nuomonės gali išsiskirti net dėl, regis, aiškiausių Konstitucijos nuostatų“⁹, todėl alternatyvos poreikiui turėti ne bet kokią, o oficialią (sukeliančią realių pasekmių sociumui) interpretaciją nėra. „Taigi Konstitucijos aiškinimas išskyla kaip imanentinė konstitucinės justicijos funkcija“¹⁰, nes tik esant vienareikšmei konstitucijos sampratai – oficialiajai konstitucinei doktrinai, konstitucija įgyja tą turinį, kuris jau ir *de facto* lygmeniu tampa ne tik teisėtumo etalonu, bet ir priemone, užtikrinančia teisės normų sistemiškumą, t.y. teisėtumą.

KONSTITUCIJOS HERMENEUTIKA: TEISINIŲ IR FILOSOFINIŲ METODŲ VIENOVĖ

Amerikiečiai, pirmieji priėmę Konstituciją, pirmieji patyrė ir šio teisės akto turinio hermeneutikos proceso sudėtin-

umą. Konstitucijos hermeneutinė priegimtis jiems pirmiems suformulavo daugybę tuomet naujų probleminių

klausimų. Būtent šioje šalyje prasidėjo debatai ir dėl interpretatoriaus subjektyvumo, ir dėl interpretavimo metodų, jų taikymo, dėl konstitucinės jurisprudencijos reikšmės. J. Pelikanas Jungtinių Amerikos Valstijų Konstitucijos interpretavimo istorinę raidą lygina su Šventojo Rašto interpretavimo istorine patirtimi ir teigia, kad abu šie dokumentai mus tiesiogiai pasiekia tik per interpretacijas.¹¹ O pasak A. S. Millerio, „konstitucija yra teologinis dokumentas, <...>, o teisėjai, būdami aukštaisiais šventikais, ją pristato kiekvienai amerikiečių kartai“.¹² Taip, nors tai tik vaizdingos alegorijos, išsakytos iškilių mokslininkų, galima išivaizduoti konstitucijos hermeneutikos problemos ne tik permanentiškumą, bet sudėtingumą.

„Priešingai nei ikimoderni visuomenė, šiuolaikinė visuomenė yra pliuralistinė.“¹³ Tad hermeneutikos proceso sudėtingumą paryškina tai, jog šiuolaikinėje pliuralistinėje visuomenėje „mokslinės bendruomenės grupių konkurencija yra vienintelis istorinis procesas, kurio rezultatas yra ankstesnės teorijos atmetimas <...>“.¹⁴ Natūralu, kad beveik kiekvienos interpretacijos autorius siekia pristatyti savo hermeneutinių pastangų rezultatą kaip maksimaliai tobulą, tačiau tos pastangos ir lieka tik bandymu „stotis į neutralaus pažinimo plotmę“, kuris „prilygintinas iliuziniam asmens siekiui išsivilkkti iš semantinio savo sociokultūrinės patirties rūbo ir pažvelgti į tikrovę ribotos subjektyvios patirties nedrumstomis, dieviškomis akimis.“¹⁵ Akivaizdu, kad teoriniame diskurse net akivaizdžiausio turinio konstitucijos *ex-*

pressis verbis gali pavirsti į nebeįveikiamą scholastinę problemą, kurios „išsprendimas“ subjektyvioje plotmėje niekaip negali pretenduoti į objektyvumą. Būtent todėl doktrinoje dažnai esama tam tikro „nusivylimo“, reiškiamo konstituciją įvardijant kaip „hermeneutinę paslaptį“. Štai A. Vaišvila, kalbėdamas apie konstitucijos interpretavimą, pastebi, jog ignoruojant tekstą (t.y. *expressis verbis*), konstitucija „virsta tam tikra hermeneutine paslaptimi, kur tekstas ne visada tapatus pats sau, nes tada pripažįstama, kad autentiško elgesio taisyklės išraiškos forma yra ne Konstitucijos tekstas, o „Konstitucijos dvasia“.¹⁶ K. E. Whittington'as, priešingai, ginamas „gyvosios konstitucijos“ koncepciją, sarkastiškai pastebi, jog teiginys, kad „interpretuojant konstituciją turi dominuoti originalus tekstas“, yra tiek pat senas, kiek ir pati JAV Konstitucija.¹⁷

Tad kodėl konstitucija gali atrodyti kaip hermeneutinė paslaptis? Akivaizdu, kad konstitucijos hermeneutinis „paslaptingumas“ glūdi tame, jog visos interpretacijos doktrininis požiūriu yra lygiavertės jau vien tuo, kad jos vienodai nesukelia teisinių pasekmių. O jų likimas ir reikšmė priklauso tik nuo to, kiek kiekviena iš šių subjektyvių interpretacijų sugebės „patikti“ oficialiam interpretuotojui. Nes tik per jo valią konstitucija – ta „hermeneutinė paslaptis“ – įgis jurisprudencinę formą ir taps realiomis teisinėmis pasekmėmis.

Jau minėjome, kad hermeneutinė konstitucijos prigimtis verčia oficialų, ir bet kurią kitą, interpretuotoją ieškoti pusiausvyros tarp atskirų konstitucijos

nuostatų ir vertybių.¹⁸ Taigi konstitucijos normų tariamus prieštaravimus, formuluočių abstraktumas gali ir turi panaikinti interpretuotojas. Tai jo hermeneutinis uždavinys. Loginių ryšių tarp atskirų konstitucijos normų materialumas ne tik padeda atskleisti konkrečios *expressis verbis* normos turinį, bet jų kaip visumos analizė leidžia atpažinti ir nerašytinio pobūdžio vertybes – konstitucinius principus, kurie visi kartu ir kiekvienas atskirai tampa konstitucijos interpretavimo raktu.¹⁹ O tie konstituciniai principai „koordinuodami tarp savęs įvairias konstitucines nuostatas (normas) bei determinuodami jų turinį užtikrina <...> konstitucijos vientisumą“ materialumą.²⁰

Konstitucijos interpretatorius turi visišką diskreciją pasirinkti argumentus, juos vertinti, vienus pripažinti reikšmingais, kitų dėl vienokių ar kitokių priežasčių konkrečioje situacijoje netaikyti. Štai buvęs Izraelio Aukščiausiojo Teismo teisėjas, teisės filosofas A. Barakas, analizuodamas teismo diskrecijos teisės turinį, konstatuoja, kad tai teisėjo (teismo) teisė „tarp egzistuojančių skirtingų interpretacijų pasirinkti tą, kurią jis mano esant teisišką.“²¹ Tačiau kur ir kokie to „teisiškumo“ atpažinimo kriterijai?

Kuomet diskusijos dėl konstitucijos *expressis verbis* siūlo nevienareikšmes išvadas, tuomet kiekvieno iš interpretatoriaus *values* argumentai tampa tais, kuriais remiamasi apsisprendžiant dėl galutinio sprendimo. Žymusis R. Posneris dar konkretesnis teigdamas, kad „kuomet teisėjas atranda, jog gramatinis ar loginis metodai neduoda atsakymo, tuomet sprendimą nulemia ideologija, svei-

kas protas, žmogiškosios emocijos ir kiti faktoriai, kurie jau nėra formalios teisės analizės dalis.“²²

Todėl mirties bausmės, nėštumo nutraukimo (abortų), santuokos sampratos, bei kiti visuomenės moralės aspektu jautrūs klausimai turi ne tik savo konstitucinio teisėtumo atsakymus, bet tie atsakymai gali būti grindžiami vertybiniais argumentais, t.y. taikant filosofinę metodologiją. Dažnai tokios bylos ir argumentai įvardijami kaip „moralės“ argumentai jurisprudencijoje.²³ Akivaizdžiausias to pavyzdys yra nėštumo nutraukimo (abortų) konstitucingumas jurisprudencijoje. Čia, kaip teigiama, tik taikant filosofinius argumentus galima formuluoti sprendimą, nes pati konstitucija to visuomeninio santykio *expressis verbis* forma dažniausiai nesureguliuoja.²⁴

Taigi konstitucinės justicijos institucija, turėdama teisę ir pareigą formuoti oficialią konstitucijos sampratą, nuolat susiduria su konstitucijos kaip ypatingos teisės savitumu. Teisės interpretavimo metodai ne visuomet duoda tapačius rezultatus, o oficialiam interpretuotojui vis tiek reikia spręsti konstitucijos hermeneutinę lygtį. Tuomet filosofinis metodas, filosofiniai argumentai tampa svarbūs, lemiantys hermeneutinio proceso rezultatą. I. Kanto „moralės dėsnis manyje“, jo konkretus turinys, tampa šaltiniu filosofiniams argumentams daryti įtaką konstitucijos hermeneutikos rezultatui. Todėl tenka pripažinti, kad filosofiniai argumentai gali ir turi pasireikšti kaip interpretatoriaus vertybinės pasaulėžiūros dalis, kurios pagrindu yra pasirenkamas hermeneutikos proceso vektorius bei formuluojamų išvadų turinys.

IŠVADOS

Konstitucija yra teisės aktas, kurio interpretacijos turinį lemia daugybė faktorių. Konstitucijos interpretacija yra procesas – nenutrūkstantis teisės aiškinimo darbas, kurio pabaiga ir kokybinis išbaigtumas gali būti sietinas tik su pačios konstitucijos galiojimo permanentiškumu.

Konstitucijos aukščiausia juridinė galia bei šio akto vientisumas yra tie požymiai, kurie daro įtaką hermeneutikos proceso kryptčiai ir galimybėms. Konstitucijos vientisumas – tai jos normų, teisinis, filosofinis, loginis integralumas, nustatantis aiškintojui pareigą konstituciją matyti kaip visumą, kaip vertybių balansą. Konstitucijos nuostatos yra lygiavertės savo juridine galia, tad ir jų turinio imperatyvai yra vienas kito nepaneigiantys, o tik papildantys, sukuriantys naują teisinę realybę. Konstitucijos aukščiausia ju-

ridinė galia, kitų teisės aktų kontekste, lemia jos hermeneutinį savipakankamumą.

Konstitucijos hermeneutiniame procese oficialus interpretatorius naudojasi absoliučia diskrecijos teise, kuri leidžia laisvai pasirinkti hermeneutinę metodologiją, nes hermeneutikos procesas ne visuomet duoda tapačių rezultatų, todėl ne tik teisiniai, bet ir filosofiniai argumentai turi pagrindą materialumui, t.y. pasireikšti kaip interpretatoriaus vertybinės pasaulėžiūros dalis, kurios pagrindu yra pasirenkamas hermeneutikos proceso vektorius bei formuluojamų išvadų turinys. Vertybinė pasaulėžiūra – tai interpretuotojo teisinė sąmonė, filosofinė pasaulėžiūra, istorinio patyrimo pažinimas ir panašiai. Visa tai konstitucijos pažinimo procese teisės ir filosofijos metodų taikymą daro ne tik materialiu, bet ir permanentiniu.

Literatūra ir nuorodos

- 1 Egidijus Jarašiūnas. Aukščiausioji ir ordinarinė teisė: požiūrio į Konstituciją pokyčiai. // *Jurisprudencija* Nr. 33 (25), 2002, p. 39.
- 2 André Alen. *Treatise on Belgian Constitutional Law*. – Deventer / Boston: Kluwer, 1992, p. 48.
- 3 Egidijus Jarašiūnas. Konstitucinė justicija ir demokratija: keletas sąveikos problemų. // *Jurisprudencija. Mykolas Romeris ir Konstitucionalizmas* Nr. 64 (56), 2005, p. 77.
- 4 Hans Kelsen. *Grynoji teisės teorija*. – Vilnius: Eugrimas, 2002, p. 235.
- 5 Alec Stone Sweet. *Governing with Judges: Constitutional Politics in Europe*. – New York: Oxford University Press, 2000, p. 94.
- 6 Egidijus Jarašiūnas. Aukščiausioji ir ordinarinė teisė: požiūrio į Konstituciją pokyčiai. // *Jurisprudencija* Nr. 33 (25), 2002, p. 36.
- 7 Ernestas Sprogis. Teisės aiškinimo probleminiai aspektai. // *Jurisprudencija* Nr. 8 (86), 2006, p. 60.
- 8 Toma Birmontienė. „Strict“ or „liberal“ Interpretation? Comments on Lithuania. // *The Constitution as an Instrument of Change*. – Stockholm: SNS Förlag, 2003, p. 240.
- 9 Egidijus Kūris. Konstitucija, Konstitucinė doktrina ir Konstitucinio Teismo diskrecija. // *Konstitucijos aiškinimas ir tiesioginis taikymas*. – Vilnius, 2002, p. 13.
- 10 Egidijus Kūris. Konstitucinė teisė kaip jurisprudencinė teisė: konstitucinė justicija ir konstitucinės teisės paradigmos transformacija Lietuvoje. // *Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga*. – Vilnius, 2008, p. 20.
- 11 Jaroslav Pelikan. *Interpreting the Bible and the Constitution*. – New Haven / London: Yale University Press, 2004, p. 61.
- 12 Arthur Selwyn Miller. *Toward Increased Judicial Activism: The Political Role of the Supreme Court*. – Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1982, p. 20.
- 13 Vytis Valatka. *Įstatymų funkcijos interpretacija M. P. Foucault teisės filosofijoje*. // *Logos* Nr. 57, 2008, p. 75.

- ¹⁴ Thomas Samuel Kuhn. *Mokslo revoliucijų struktūra*. – Vilnius: Pradai, 2003, p. 22.
- ¹⁵ Žibartas Jackūnas. Prasmė ir kontekstas kaip teorinis estetikos principas. // *Logos* Nr. 48, 2006, p. 46.
- ¹⁶ Alfonsas Vaišvila. Teisinis aiškinimas kaip teisės atpažinimas įstatymų tekstuose. // *Jurisprudencija* Nr. 8 (86), 2006, p. 5.
- ¹⁷ Keith Whittington. *How to Read the Constitution: Self-Government and the Jurisprudence of Originalism*. Published by the Heritage Foundation. 2006, No. 5, www.heritage.org.
- ¹⁸ Antieau J. C. *Adjudicating Constitutional Issues*. London/ Rome/ New York: Oceana Publications, Inc., 1985, p. 259–300.
- ¹⁹ Egidijus Jarašiūnas. Keletas konstitucinio teisinės valstybės principo interpretavimo aspektų Lietuvos konstitucinėje jurisprudencijoje. // *Jurisprudencija* Nr. 6(84), 2006, p. 24.
- ²⁰ Egidijus Kūris. Konstitucinė teisė kaip jurisprudencinė teisė: konstitucinė justicija ir konstitucinės teisės paradigmos transformacija Lietuvoje. // *Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga*. – Vilnius, 2008, p. 25.
- ²¹ Aharon Barak. Hermeneutics and Constitutional interpretation. // *Constitutionalism, identity, difference and legitimacy. Theoretical perspectives*. – Durham / London: Duke University Press, 1994, p. 257.
- ²² Richard Posner. *How Judges Think: A Conversation with Judge Richard Posner*. // By Jonathan Masur, 2008; <http://uchicagolawschoolrecord.org/?q=node/10>
- ²³ Richard Posner. *The Problematics of Moral and Legal Theory*. – Cambridge, Massachusetts, London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002, p. 129–144.
- ²⁴ Rosenfeld M. Constitutional adjudication in Europe and the United States: paradoxes and contrasts. // *European and US Constitutionalism*. Editor G. Nolte. – New York: Cambridge University Press, 2004, p. 229.